

Lakóközösségi modellek

*A tanulásban akadályozott gyermekek
és fiatalok diákotthonaiban*

SZABÓ ÁKOSNÉ

*„egy nagyon hosszú és kínos
folyamatnak nézünk elébe, és nem
tudni, hogy mikor leszünk képesek
felzárkózni Európához.”
(Vajda Mihály)*

Szakmánk professzionalizálódásának egyik igen fontos feltétele a gyógypedagógusokat képző intézmény, főiskolánk és a terület szakemberei közti távolság csökkentése, a tudomány és a gyakorlat együttműködése. (1) A főiskola és az iskolai-intézményi élet közeledésére biztosít lehetőséget – többek között – az a fejlesztés, amely a Felzárkózás az Európai Felsőoktatáshoz (FEFA) Project támogatásával 1993-ban kezdte meg munkáját a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán. (2) Több részprogram vállalkozott a főiskolai képzési reform számára új gyakorlóterepék létrehozására. Főiskolai oktatókból és hallgatókból álló munkacsoportunk a tanulásban akadályozott (enyhén értelmi fogyatékosnak minősített) gyermekek és fiatalok három diákotthonának igazgatójával alakította ki az adott intézmények életébe történő fejlesztő beavatkozás programját.

A részprogram célja

A meglevő intézményi kezdeményezésekkel összhangban, hazai és nyugat-európai tapasztalatok felhasználásával olyan lakóközösségi modelleket kívánunk kialakítani, melyekben a fiatalok állampolgárrá nevelése a jelenlegi gyakorlatnál eredményesebben történhet meg. Az enyhén értelmi fogyatékosnak minősített gyerekek diákotthonaiban nevelkedő fiatalok a leghátrányosabb szociokulturális körülmények között élő rétegekből kerülnek ki.

A család, az iskolai és általában a szociális környezetbe történő sikeresebb beilleszkedésüket az intézményi nevelés három alapfeltételének biztosításával kívánjuk enyhíteni:

- célirányos nevelés az iskolában a tanítási órákon, a szabadidő eltöltésében és a diákotthonban (az érdekérvényesítő képesség kialakítása a kommunikáció fejlesztésével és az intézményi élet értékracionális megszervezésével, az élet- és napirend közelítése a személyes szükségletekhez, a párválasztásra és a szexuális életre történő felkészítés stb.)

- családi nevelés, érzelmi melegség (a személyes élettér kialakítása szervezéssel, belső térátalakításokkal, ill. építészeti beavatkozásokkal)

- családi és az intézeten kívüli egyéb közösségi, valamint az egyéni kapcsolatok lehető legerőteljesebb fenttartása, ill. kiépítése a területi szociális munka segítségével – a nevelőintézményekben és egyéb szocializációs színtereken az individuális etika talaján megfogant jótekonyság közösségi (társadalmi) szintre emelésével.

A részprogram további célja új gyakorlóterepék kialakítása a gyógypedagógus tanár és terapeuta képzéshez, valamint az intézményi struktúrákra és pedagógiai szolgáltatásokra vonatkozó elméleti és gyakorlati tudás gyarapítása.

Előzmények

A Játzó-Tér Alapítvány (3) munkacsoportja lassan két éve részt vesz a tanulásban akadályozott gyerekek diákotthonaiban folyó reformmunkálatokban, a gyerekek szabadidejének és életmódjának szervezésében. A fejlesztésben szerepet vállaló oktatók és hallgatók közül többen tanulmányúton vettek részt francia és német nyelvterületeken, ahol az enyhén értelmi fogyatékos, illetve személyiségzavarral küzdő gyerekek, serdülők és fiatal felnőttek lakóközösségeinek több típusával ismerkedtek meg.

Az elkezdett kutatások - fejlesztések

A tanulók kortól, nemtől, társadalmi és kulturális tényezőktől függő, normális, mindennapi szerepteljesítését gátló szociális hátrányok feltérképezése, a – természeti környezet (földrajzi adottságok, településjelleg stb.) és a gyerekek összetétele (életkor, családi háttér stb.) szempontjából eltérő – közvetlen és tágabb környezetben.

– Az állampolgári neveléshez szükséges feltételek és nevelési tartalmak definiálása, megteremtése, megvalósítása, ill. továbbfejlesztése.

– Tanácsadás pedagógusoknak és gyermekfelügyelőknek, szülőknek, együttműködés a különböző szintű önkormányzatok szociálpolitikai csoportjaival és gyermekvédelmi szervezeteivel, alapítványokkal.

– A társadalmi beilleszkedés intézményi formáinak, módszereinek további kutatása,

– Rendszeres tanfolyami képzések gyermekfelügyelők számára, konzultációk a pedagógusok részére, (gyógypedagógusok, tanárok, terapeuták) képzéséhez

– Tanegységek, tematikák, képzési anyagok kidolgozása – diákotthoni nevelés, szabadidő-pedagógia, szociálpedagógia. (4)

A beavatkozás szintjei

Részprogramunk céljának és koncepciójának kialakítása a részt vevő intézmények – ma már tudjuk, még nem elég alapos – ismeretében, a szóban forgó honi és nyugat-európai tevékenység tanulmányozása, elemzése alapján történt. Már ekkor tudtuk, hogy pedagógiai és szociális beavatkozásunk a ~jelenség~, a ~problémahordozó egyén~, a tanulásban akadályozott gyerek szintjén csak akkor lehet ~eredményes, ha a nevelés teljes feltételrendszerét jelentő, tehát a problémák kialakulásában több szinten ható valamennyi tényező működési zavarát feltárjuk, a homályban lévő vagy bizonyos okok miatt elhallgatott összefüggéseket felszínre hozzuk, illetve tudatosítjuk.

Beavatkozásunk szükségességét, lehetőségeit, módjait és nehézségeit hat szinten (5) – a nagy társadalom, a helyi társadalom, az intézmény, a szervezet a csoport, az egyén szintjén – és ezek ~találkozási pontjain vizsgáltuk meg.

Intervenciók a nagy társadalom, a helyi társadalom és az intézmény szintjén

A kelet-közép-európai humán szféra egyik jellegzetessége, hogy az emberekkel foglalkozó szakmák szervezeti feladataikat a legtöbb esetben megfelelő feltételek és idő hiányában kapják.

A tanulásban akadályozott gyerekek és fiatalok diákotthonai eltérő természeti, társadalmi, tárgyi és személyi feltételekkel működnek, így az intervenció szükségessége, lehetősége, tartalma is nagy eltéréseket mutat.

Településszéli kastélyok, sztálinbarokk hodályok, málló vakolatú mosdók, sok-sok ágyas hálók, hatalmas ebédlők, kopott bútorok... Örökségünk. A fejkvótarendszer nem tükrözi reálisan az intézmények közötti különbségeket, az önkormányzati támogatások eltérő mértékűek, kevés a jelentős anyagi sikerrel kecsegtető pályázati lehetőség is. A

(tervezett) működések támogatására lehet pénzt szerezni, a szükséges infrastruktúra kialakításához nem, vagy sokkal nehezebb.

Kevés gyümölcs és finomság, készen kapott étel, ital, ruha, tisztaság, gyermekké tevő (és konzerváló) elkényeztetettség, kevés játék, üres lézengés. Nem szóltunk ellene, nem kiabáltunk. Nem elég gyakran, nem elég hangosan.

Fluktuáló, szegény, fáradt, szorgalmas munkaerő, kielégítetlen szeretet- és biztonságsszükséglet, külső rend és fegyelem, agresszivitás, gyermekpszichiátria.

A tanulásban akadályozott gyerekek diákotthonai körében vannak jobb körülmények között működők is, de jó életfeltételeket biztosítókkal még nem találkoztam, és nem is hallottam ilyenekről.

Megfelelő feltételek hiányában az intézmény nem képes feladatainak eleget tenni, de – mivel bizonyítania kell működése értelmét – elkezd adminisztrálni magát, és a különböző ellenőrzési és döntési szintek számára tökéletes vagy majdnem tökéletes működést hazudik, jelentéseiben elkendőzi a valóságot azt, hogy működése diszfunkcionális. Nem fogalmazódhatnak meg igazán reális helyi célkitűzések sem, hiszen ezek is a központilag megfogalmazott ábrándokat kérdőjeleznék meg.

A Nevelőotthoni Nevelés Programjában (6) 1985-ben rögzített szocializációs tevékenység főbb funkcióinak megvalósítását a nevelőotthonok személyi-szellemi-tárgyi-pénzügyi lehetőségei – az intézmények többségében – mind a mai napig csak elemeiben garantálják. Az érzelmi fejlődés szükségleteinek biztosítása (biztonság, tartós személyes érzelmi kapcsolat, önkifejtés lehetőségei), ...a növendék életkorának megfelelő kultúra és viselkedésnormák átadása, a külvilággal tartott reális kapcsolat képességének gyakorlása (hétköznapi kultúra: önkiszolgálás és iskolai oktatás, zsebpénzosztás, bérért végzett munka stb.) ...a társas kapcsolatok közvetett és közvetlen megszervezése (interakciós tér biztosítása a szociális viszonyulás és identitás elősegítésére, a kölcsönös kapcsolatok lehetősége, a normák, jogok és kötelesek megtanítása) –, hogy csak a funkciók kisebb felét idézzem – nem reális elvárások a nyolcvanas évek magyarországi (nevelőotthoni) valóságában. Az oktatásügyben és a gyermekvédelemben történt beruházások mértékét és minőségét jelzi, hogy a program megjelenése után hat évvel, 1991-ben, a Nevelőotthonok Nemzetközi Szövetsége Magyarországi Egyesülete nyilatkozattal fordult a hazai család- és ifjúságvédelemért – és kivált a valamilyen okból saját családjukon kívül nevelkedő fiatalok sorsáért – felelős és tenniakaró kormányzati, államigazgatási szervekhez, intézményekhez, politikusokhoz és szakemberekhez, melyben megfogalmazta, hogy az ENSZ Egyezmény a gyermek jogairól, valamint a FICE Malmöi Nyilatkozata szellemében elvárja (többek között):

- hogy a gyermekek és fiatalok megkapják a biológiai és társadalmi szükségleteiknek megfelelő ellátást, függetlenül attól, hogy hol nevelkednek és ki az adott intézményhálózat fenntartója:

- hogy a nevelőotthoni, gyermekotthoni munkát hivatásnak, az ott dolgozókat szakembereknek tekintsék, akiknek joguk és szükségük van megfelelő képzésre, továbbképzésre és a szakmai fejlődés egyéb biztosítékaira:

- hogy az eddiginél nagyobb morális, politikai, pénzügyi és társadalmi támogatást kapjon a gyermekvédelem és ezen felül a családon kívüli nevelés minden területe.

A gyerekek és fiatalok túlnyomó része mind a mai napig nem kapja meg a biológiai, lelki és társadalmi szükségleteinek megfelelő ellátást a diákotthonokban. A tanulásban akadályozott ifjúság nevelőotthonai hasonló – vagy rosszabb – tárgyi és személyi feltételek között működnek, általános és sajátos nevelési szükségleteiket kielégítő sajátos pedagógiai szolgáltatásokban a gyerekek elvétele részesülnek.

Az intézmények nem megfelelő működési feltételei és felülről diktált megvalósíthatatlan (nevelési) célkitűzései a szakemberek számára nem biztosítják a szakma tényleges gyakorlását, elméleti és gyakorlati tudásuk alkalmazását. Saját cselekvési lehetőségeiket és korlátaikat nem fogalmazzák meg, nem jelenítik meg, így olyan dolgokért is vállalniuk kell a felelősséget, amikről nem is ők tehetnek. Megítélésem szerint a diákotthonokban dolgozó pedagógusok gyakran tapasztalt erős ellenállása, olykor ellenséges beállítódása az intézménybe bedolgozó más szakmák képviselőivel, más intézmények szakembereivel, illetve a főiskolai hallgatókkal szemben ennek a rossz szakmai közérzetnek a következménye.

A társadalomnak meg kell teremtenie a szervezeti-intézményi működés optimális feltételeit, hogy a társadalmi szükségleteket megfogalmazó központi és helyi nevelési célkitűzések megvalósíthatóak legyenek. (8)

A helyi társadalom és a szervezet szintjén történő beavatkozás egyik lehetősége a vertikális interdiszciplinaritás biztosítása, ami a különböző szinteken működő szakemberek együttműködését foglalja magába. A diákotthonok és a különböző szintű önkormányzatok szociálpolitikai csoportjai és gyermekvédelmi szervezetei együttműködésének közös elemzése remélhetőleg a kapcsolat fejlesztéséhez is impulzusokat ad: segít kimunkálni a feladatok lehető legjobb elosztási formáját.

A közös elemzés egyik lehetséges formája külső szakemberek bevonása szervezeti-intézményi csapatmunkába. Így találkozik a vertikális interdiszciplinaritás a horizontálisal, tehát az azonos szinten lévő szakmák együttműködésével. Az interdiszciplinaritás érvényesülése azért is igen fontos, mert „az intézeti nevelés keretei között nem beszélhetünk a különböző diszciplínák (funkciók) általánosan érvényes körülhatárolásáról”. (9) A csapatmunkában körvonalazódik azoknak a szakembereknek a – gyermekeként és folyamatosan – változó köre, akiknek a problémák kezelésében és megoldásában feladataik vannak. A csapatmunka biztosítja, hogy a kliens érdekében végzett tevékenység ne forgácsolódjon szét, valamint biztosítja a nevelők integritását. A nevelési-fejlesztési programban megfogalmazott célkitűzésekhez csiszolódik a munkacsoport különböző szakmai kvalifikáltságú és szakképzetlen, különböző életutakat bejárt, a (pedagógiai) jó(k)ról és az oda vezető utakról eltérő módon érző-gondolkodó tagjainak értékrendjei, változik a gondolkodásuk a gyerekről, a közösségről, a pedagógusok, nevelők és a többi „segítő” feladatairól és szerepéről is.

A tanulásban akadályozott gyermekek általános iskoláiban és diákotthonaiban igen gyakori megnyilvánulási formája a társadalom értékrendje által is támogatott belső hierarchiának a délelőtti, osztályban tanító és a délutáni, nevelőtanári feladatokat ellátó szakemberek közti, a gyerekek számára is sokszor nyilvánvaló ellentét, számos esetben nyílt ellenségeskedés. Az a nevelési ethosz – olyan lakóközösségi modellek kialakítása, melyekben a fiatalok állampolgárrá nevelése a jelenlegi gyakorlatnál eredményesebben történhet meg –, amelyet részprogramunk célkitűzésében közösen megfogalmazunk, áthatja a nevelés, a gyermekek és fiatalok életének, fejlődésének mindennapjait. Megvalósíthatósága és megvalósulása szempontjából egyforma lehetőséget és értéket képvisel a tanítási óra, a délutáni szabadidős foglalkozás, a reggeli, az ebéd és a vacsora, a zuhanyozás, a pszichológus segítsége és a beszélgetés útközben a sofőr bácsival. Ugyanilyen lehetőségeket „visz be” az intézményi életbe a területi szociális munkás, a kapcsolat a szülői házzal, a papok, akik szépen mesélnek és németre is tanítják a gyerekeket és nevelőiket, a főiskola oktatója, aki a gyerekek és a felnőttek kommunikációs képességeinek fejlesztésére vállalkozik, és a főiskolai hallgató, aki ismereteit, képességeit és érzelmeit a nevelőtanárokkal és gyermekfelügyelőkkel együtt kamatoztatja a hivatalos pénzeszközök nyújtotta kapacitás-, valamint tér- és időbeli lehetőségek kiterjesztésére. A „külső” beavatkozás a működés személyi és tárgyi feltételeinek javítását, az interdiszciplinaritást, a közös szakmatanulást, a szimmetrikus emberi kapcsolatok gyakorlását szolgálja.

Magyarországon a pedagógusszakma fizetettsége és presztízse köztudottan alacsony. A pedagógusképző intézményekben nem csak a legmegfelelőbb emberek kerülnek, a szakképzett munkaerő egy része csak gazdasági vagy egyéb kényszer hatására marad a pályán, nagy a fluktuáció. A kontraszelekció következtében számos intézményben csak célirányos segítséggel alakítható ki olyan szervezeti-intézményi működés, amely összehangoltan kíván és tud a gyermekekért tenni. A gyermekfelügyelők egy részére különböző tanfolyamokon szerzett alapvető, főleg elméleti ismereteket a (gyógy)pedagógiai munkáról. Az intézményekkel való együttműködés folyamatában körvonalazódnak azok a kognitív és praktikus tudások, képességek, melyekre a lakóközösségekben szükség van. A szervezeti intervenció egyik fontos eleme a gyerekfelügyelők (tovább)képzése és a nevelőtanárokkal folytatott konzultációk.

Intervenciók az intézmény, a csoport és a gyermek szintjén

Csatlakozva a gyermekvédelemre is nagy hatást gyakorló, funkcionális – vagyis az embert és környezetét kölcsönös kapcsolatában vizsgáló és értelmező – gondolkodáson alapuló szociálökológiai elméletekhez, mindazon környezeti (nevelési) feltételek befolyásolására szövetkezünk, melyek a gyermek magatartására hatnak. Hisszük, hogy egy jól működő környezetrendszer a gyerek fejlődését kedvezően befolyásolja és ez a pozitív hatás visszahat a környezetre is. (10)

Az intézmény, a csoport és az egyén szintjén történő beavatkozás az intézményes struktúrának a gyermek szükségleteihez igazítása: „hétköznapi” nevelési körülmények teremtése. A különböző típusú családias, kiscsoportos lakóközösségek közös jellemzője kell legyen a jobb személyi és tárgyi ellátottság. A jobb személyi ellátottság jelentheti a gyermekközösségre jutó nagyobb nevelői létszámot, a szakképzett nevelők magasabb arányát, de jelentheti „csupán” olyan gyermekfelügyelők kiválasztását, bevonását, akik humánus gondolkodásuak, képesek a gyermek feltétel nélküli elfogadására, jó beleérző képességgel rendelkeznek, észreveszik a diák viselkedésének változásait, érdeklődnek, szívesen kapcsolódnak be a csapatmunkába stb. Magasabb nevelői létszám esetén biztosítható a családias jellegű működés: modellálható az anya(nő) és az apa(férfi) szerepe.

A jobb tárgyi feltételek alatt egy olyan személyes léttér kialakítását értjük, melyben a családi élet elemei mintaként működnek, biztosítva a normál családokra jellemző hétköznapi életvitelt. (Saját, zárható szekrény, elkülönített zuhanyozóhelység, konyha, vasalási lehetőség, éjjeliszekrény lámpával, saját könyvek és egyéb holmik stb.) Az új struktúrában új tartalmak jelenhetnek meg: már nem a csoport rendje és fegyelme lesz az intézményi élet vezérlő értéke, hanem az egyes gyerekek szükségleteinek felismerése és kielégítése.

A gyakran rosszul működő családokból az intézetbe vezető úton szűkülnek a külvilággal való kapcsolatok, így a szükségesnél kevesebb és elégtelen gyakorlati életismeret-höz jutnak a gyerekek. A kisebb létszámú lakóközösségekben nagyobb lehetőség adódik mélyebb emberi kapcsolatok kialakulására, a gyerekek lehetőséget kapnak arra, hogy magánügyeik legyenek. Társként kezelik őket azokon a megbeszéléseken, amelyek során minden érdekelt véleményét meghallgatják.

A lakóközösségben nem osztják be a gyerek idejét, de elegendő önként választható, kedvvel és teljes figyelem-ráfordítással végezhető tevékenységet kínálnak. Természetes élethelyzetben tanulja meg a gyerek a döntést, a választást, a lemondást, a kísértéseknek és a csábításoknak való ellenállást, a felelősségvállalást. Túlszabályozás helyett követelményekkel találkozók, melyek szabályozzák időbeosztását, szabadidejének eltöltését. Igazi rejtett nevelés, közvetett erkölcsi fejlesztés történik azáltal, hogy a gyermek környezete sugallja az értékes tapasztalatok szerzését, az értékek megbecsülését. A lakóközösség élet- és napirendje a személyes (nevelési) szükségleteket követi, a szabaddí-felhasználása kialakult kedvezőtlen viselkedési formák leépítését (is) szolgálja.

A kedvezőbb személyi és tárgyi feltételek csak keretet, lehetőséget teremtenek a felsorolt tartalmak megjelenítéséhez, melyek megvalósításához már ismertetett „kibővített team” és a gyermekek, fiatalok együttes munkája szükséges.

„Demokrácia csak akkor lesz Magyarországon, ha demokratikusan érző, gondolkodó és cselekvő állampolgárok is lesznek. A demokratikus identitás talpköve a jogtudat, mely tanulható, tanítható, s ami a legfontosabb, gyakorolható. Mielőbb szükség volna olyan állampolgári nevelésre, mely egyfelől tartalmazza a jogok megismerését, másfelől pedig alkalmat ad a félelemmentes élet technikáinak gyakorlására...” (11) A *Csepeli György* által (is) áhított állampolgári nevelés a reggeli ébresztő módjától, stílusától a tanítási órák tartalmi és érzelmi megkomponálásáig, az ebéd ceremóniájának kialakításától az önelátó tevékenységek gyakorlásának lehetőségei a pedagógusok és gyermekfelügyelők kapcsolatától a gyermekek és a külső környezet érintkezésének gyakoriságáig és tartalmáig számtalan tényező függvénye.

A demokratikus magatartás és nevelés kulcskérdése a szimmetrikus-asszimmetrikus kapcsolatrendszerhez való viszony. A hagyományos oktatási-nevelési intézmények merev struktúrája szinte kizárólag aszimmetrikus kapcsolatokat hoz létre. A kiscsoportos

lakóközösségi modellekben és az a korosztály (is) dolgozik, amely „megszokta”, hogy a hatalomnak nem tetsző (állampolgári) magatartás politikai oldalról is támadható. A rendszerváltozás után a politikai fenyegetettséget az egzisztenciális bizonytalanság váltotta fel, így a megszerzett szabadság, a demokrácia „megélése” korlátok között mozog. A jelzett korosztálynak és a napjaink fiataljainak meg kell tanulniuk a demokratikus (politikai) kultúrát minta nélkül, kevés tapasztalás alapján. Lehet, hogy számunkra, pedagógusok és pedagógusjelöltek számára ez a feladat ha elfogadjuk, hogy a pedagógus pályára lépők egy részére az aszimmetrikus magatartásra való hajlam jellemző(12) igen nehéz lesz.

Az egyének és csoportok szintjén történő intervenciónak így igen fontos eleme a kommunikáció fejlesztése, mind a dolgozók, mind a gyerekek körében. A fejlesztés, a csapatmunka során, továbbképzések keretében, illetve nyelvművelő szakkörök formájában történik, Magyarországon már két demokratikus választás résztvevői lehettünk. Az élet minősége az eltelt rövid idő alatt azonban még nem változott meg, nem jött létre egy másfajta szellemi és kulturális környezet. „Ugyanis a demokrácia intézmények és emberi magatartások együttese, és hiába teremtik meg az előbbieket, az utóbbiak nem jönnek ettől automatikusan létre. Ezért egy nagyon hosszú és kínos folyamatnak nézünk elébe, és nem tudni, hogy mikor leszünk képesek felzárkózni Európához.” (13)

JEGYZET

- (1) Lásd erről részletesebben: *Illyés Sándor*. A magyar gyógypedagógia tervei az ezredfordulón - Gyógypedagógiai Szemle, 1993. 4.sz. 281-282. p
- (2) Az Útmutató a felsőoktatási kutatóhelyek fontosabb statisztikai adatairól szóló beszámoló-jelentéshez (KSH Kultúrstatisztikai Osztálya, 1993) a következőképpen definiálja a fejlesztés fogalmát: „...módszeresen végzett tevékenység, amely felhasználja a kutatásból és vagy a gyakorlati tapasztalatokból szerzett ismereteket új anyagok, termékek és eszközök előállítására, új eljárások, rendszerek és szolgáltatások bevezetésére, továbbá arra, hogy a már létrehozottakat és bevezetetteket tökéletesítse.”
- (3) A Játszó-Tér Alapítványt 1992-ben főiskolai hallgatók és oktatók egy csoportja hívta életre. Fő tevékenysége hazai és határainkon túli, fejlődésükben akadályozott, főleg állami gondozásban élő gyerekek és fiatalok szabadidejének szervezése.
- (4) *Szabó Ákosné*: Programterv a FEFA-pályázat „Értelmi fogyatékos fiatalok lakóközösségi modellje” programjának enyhén értelmi fogyatékos népességgel történő megvalósítására. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, 1993. Kézirat.
- (5) Minden pedagógiai intézmény szociális arculattal is rendelkezik, folyamatosan követi a gyermekek, felnőttek és az egész társadalom változásait. A beavatkozások szintjének és tartalmának elemzéséhez felhasználtuk *Gerevich József*: A szociális intervenció fogalmaköré című tanulmányát (Gyermek és Ifjúságvédelem, 1987. 1.sz. 1-5. p.
- (6) *Domszky András*: A nevelőotthoni nevelés programja I. A nevelőotthoni nevelés alapelvei. Országos Pedagógiai Intézet Budapest, 1985. 8-9.p
- (7) *Lévai Miklós*: A gyermekek jogai és szociális helyzetük Magyarországon. In: Gyermekvédelem nevelőközösségek 1993.1. sz. 21-22.p
- (8) Az 1985. évi I. törvény az oktatásról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Mezőgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.3-30.p.)